فەلسەفەی فیتگنشتاین هەڵوەشانەوە و بونیادنانەوە.. عەبدولموتەلیب عەبدوڵڵا

لۆدفیگ جۆزێف یۆهان فیتگنشتاین (1889-1951) فەیلەسوفی نەمساوی هەڵگری رەگەزنامەی بریتانی، جولەکە ئایین، بە یەکێك لە گەورەترین فەیلەسوفانی سەدەی بیستەم دەژمێردرێت، نووسینەکانی لەنێوان هەردوو جەنگی جیهانیدا شۆڕشێکی گەورەی لە فەلسەفە و فەلسەفەی زماندا نایەوە، لە بوێریدا بە سوکرات ناس دەکرێت. سەرەڕای شێوازە ئاڵۆزە نیتشەوییەکەی توانی بیرکردنەوەی فەلسەفیانە و رێگای مامەڵەکردن لەگەڵ مەسەلە فیکرییەکان بگۆڕێت، چونکە لای ئەو ئەرکی فەلسەفە نییە جیهان بگۆڕێت، یان راڤەی بکاتەوە، بەڵکو ئەرکی فەلسەفە ئەوەیە (شت)ەکان وەك خۆی بە روونی ببینێت و رۆشنایی بخاتە سەر بیرکردنەوە. ئەو بیرکردنەوە (راسل)ییە، پێماندەڵێت فەلسەفە دیاریکردنی ئەوەیە کە دیاری دەکرێت و ناتوانرێ بگوترێت. کەواتە ئەرکی فەلسەفە بەرهەمهێنانی (دۆزە) فەلسەفییەکان نییە، بەڵکو روونکردنەوەیانە لە رووی زمانەوە.

(تراکتاتۆس)

پەیوەندی زمان و جیهان

لە کتێبی (تراکتاتۆس- پەیامی لۆژیکی- فەلسەفی) ئامانجی فیتگنشتاین دیاریکردنی پەیوەندی زمان و جیهانە. واتە چۆن دەکرێ بە شێوەیەکی ورد و لۆژیکی لە رێگای وێنەکێشراوەکانی جیهانەوە گوزارشت لە وێنە شیمانییەکانی زمان بکرێت. فیتگنشتاین دەیەوێ شیکاری چەمکەکانی (جیهان) و (زمان) بکات، جیهان بە نسبەت فیتگنشتاین دنیای واقیعی یان بوونی دەرەکییە، بۆیە سەرەتا لە شیکردنەوەی جیهانەوە دەستپێدەکات، چونکە پێیوایە بە شێوەیەکی لۆژیکی جیهان پێش زمان دەکەوێت. بەڵام دواتر لە زمانەوە شتە ئاوێتەکان شیدەکاتەوە و بەرەو رەگەز و بنەما سەرەتاییەکانیان دەباتەوە و زمان بە سەرجەمی دەستەواژەکانییەوە دیاری دەکات. پێیوایە ئەوەی لە زماندا گوزارشت لە خۆی دەکات، ناشێ ئێمە لەمیانی زماندا گوزارشتی لێبکەین، بەس دەتوانین بیخەینە روو! بۆ نموونە (ئاسمان ساماڵە) (زەوی بە دەوری خۆردا دەسوڕێتەوە) هەر یەکەیان وێنەن بە راستییەکی دیاری کراو: یەکەمیان، وێنەی دۆخێکی تایبەتی کەش و هەوا دەکێشێ. دووەمیان، وێنەی راستییەکی

گەردوونییە. واتە زمان پەیوەندی وێنەیە بە نیگارەوە، یان زمان پەیوەندی وێنەی زمانەوانییە بە نیگارەکێشراوەکانی جیهانەوە، یان دەرەکییەوە.. وێنەکان بیرۆکەن و لە زماندا خۆیان دەنوێنن، وێنەبەکێشراوەکان دەرەکیین و لە جیهانەوەن. هەر لێرەشەوە دەگەینە ئەوەی کە بیرۆکە و هزر هیچ نین، جگە لە دەستەواژەی زمانی پڕ واتا نەبێت.
بەڵام (لۆژیك) بنەمای فەلسەفەیە، لۆژیك زمانمان بە شێوەیەك دادەڕێژێت، کە شیاوی گوتن بێت، بەو مانایەش ئەمە و دەزەکان دەکەوینە دەرەوەی زمان و دەرەوەی نیگارەکێشراوەکانی جیهانەوە.. لۆژیك وەك پێویست لە دەزەکان، یان بە گشتی لە زماندا ڕەنگدەداتەوە، هەموو ئەوەی لە زمانیش ڕەنگدەداتەوە، ناشێ زمان نوێنەرایەتیان بکات.

وێنە و نیگارەکێشراوەکان
(زمان و جیهان)

زمان وەك وێنەی شیمانەیی، راستی وێنەکێشراوەکانی جیهان دەگەیەنێت، رستەکان ڕەنگدانەوەی راستییەکانن، رستە وەك وێنەیەك وایە، کە بەشەکانی بەشێوەیەکی ڕێکوپێك بەیەکەوە گرێدراو بێت، وەك چۆن لە واقیعدا شتەکان بە بەیەکەوە گرێ دراون، کەواتە زمان لە واقیع دەچێت. رستەکان دەشێ راست بن، یان درۆ، بەپێی ئەوەی کە لەگەڵ واقیع دەگونجێن. راستی پەیوەندی وێنەیە بە وێنەکێشراوەکانەوە، ئەمە بۆ خۆمان وێنەی فاکتەکان دەکێشین (ئاسمان ساماڵە) (زەوی بە دەوری خۆردا دەسوڕێتەوە) (خەڵکانێك بە جیهاندا گوزەر دەکەن) هەر یەکەیان وێنەن بۆ فاکتێکی دیاری کراو، بەڵام بونیادی وێنەکێشراوەکانی جیهان ئەو ڕێگایەیە کە ڕەگەزەکانی وێنەی کێشراو بەیەکەوە دەبەستێتەوە.
کەواتە زمان، جیهان لە دەزی پۆزەتیف و نەگەتیف پێکهاتووە، دەزە پۆزەتیفەکان وێنەی دنیای کردەیی دەکێشن، بەڵام دەزە نەگەتیفەکان وێنەی واقیعێك دەکێشن کە شیاوی بوونە، بەو مانایەش دەکەوینە نێوان بوون و نەبوون. کەواتە جیاوازی نێوان وێنە و وێنەی کێشراو ئەوەیە کە وێنەکێشراوەکان هەبوونن بە کردە، بەڵام وێنە شیانی هەبوونە بە کردە. بە مانایەکی دیکە جیهان بە کردە هەبوونە و زمان بە کردە شیانی هەبوونە.

ئەوەی جیهان دەرنەخات، دەبێ وسبەی لێبکرێت

لەو دەستەواژەیەی سەرەوەدا کورتەیەك لە هەڵوێستی فیتگنشتاین لە بارەی پرسە میتافیزیك و ئایینییەکان دەبینرێت، نواندنی ئەو کورتە

هەڵوێستە دەکەوێتە دەرەوەی وێنەگرتنی راستییەکانەوە، راستی
(فاکتی) دۆزەکانی زمانیش لەسەر راستی (فاکتەکانی) جیهان وەستاوە.
بەو مانایەش ئەگەر فاکتێك بۆ حوکمدان لە ئارادا نەبوو، ئیتر
دەکەوینە باری نە راستی و نە هەڵەیی.. (وەك میتافیزیك) نە راستی
و نە هەڵەیی تەنها بوونێکی زمانەوانی هەیە و وێنەی هیچ فاکتێك
نانوێنێت، واتە هیچ پرد□□ك بە واقیعی نابه□ستێتەوە. ئەوەش ئەو
قسەیەمان بیر دەخاتەوە کە ئەوەی خۆی دەردەخات و فاکت دەرناخات،
ناتوانرێت بگوترێت، ئەوەیشی ناگوترێت پێویستە بێدەنگی لێبکرێت.
کتێبی تراکتاتۆس لەسەر بنەمای ئەو بیرکردنەوەی سەرەوە، مشتومڕی
میتافیزیکی رەتدەکاتەوە و جەخت لە پەیوەندی زمان و جیهان دەکات.
لێرەوە تەنیا تیۆری وێنەکێشراوەکانی جیهان بەرز دەکاتەوە و وسبە
لە فاکتە گوتراوەکانی زمان دەکات. هەموو ئەوەی کە ناشێ بیری
لێبکەینەوە، ئەوەی کە ناتوانرێت گوزارشتی لێبکرێت، ئەوەی کە
وسبەی لێدەکەین، میتافیزیکایە، بەو مانایەش تراکتاتۆس کتێبێکە
لەسەر میتافیزیکا.

(پاش تراکتاتۆس)

لە رووی فەلسەفییەوە هەر دۆزێك، ئەزموون یان لۆژیك تێپەڕێنێ، بێ
مانا دەکەوێتەوە. ئەگەرچی فیتگنشتاین سەرەتا لە زمانەوە
دەستپێناکات، بەڵام شیکردنەوەکانی زمانەوانییە، ئیتر لە پاش
کتێبی تراکتاتۆس بیرۆکەی یارییە زمانییەکانی پێش دەخات، بەڵام
نەك وەك ئەوەی زمان وێنەیەکی جێگیری جیهان بێت، بەڵکو وەك ئەوەی
زمان یارییەکی کراوەبێ لەگەڵ جیهان… وەك ئەوەی یارییەکی کراوەبێ
بەسەر ئایین… ئەو دنیابینییە کۆمەڵێ راڤەکردنی جۆراوجۆری بە رووی
جیهان و ئایین و ئەزموونی رۆحی لێکەوتەوە.. راڤەکردنی جۆراوجۆر
چونکە هەموو چالاکییە مرۆییەکان یاسای زمانەوانی جۆراوجۆری خۆیان
هەیە.. کەواتە مانا لە زماندا پشت بە چۆنێتی بەکارهێنانەوە
دەبەستێت و دەکەوێتە چوارچێوەی گەمەی زمانەوانییەوە، نەك چۆنێتی
جێبەجێکردنی بەسەر جیهاندا، هەر لەو راستییەوە زمان لە یاری نزیك
دەبێتەوە، بۆیە فیتگنشتاین هەرگیز لەگەڵ جێگیربوونی مانا نەبووە،
پێیوابوو وشە هەڵگری مانای چەسپاو نییە. وشە مانا لەخۆ ناگرێ،
بەڵکو ئەوە ئێمەین پڕ مانای دەکەین، وەك چۆن بیرۆکەی بوونی تاکە
زمانێکی لۆژیکی یان ئایدیالی بۆ نوێنەراتیکردنی راستییەکان،
رەتدەکاتەوە. لەوێشەوە زمانی سادەی بۆ فەلسەفە پەسەند دەکات، بەو
مانایەش رووکردنە لۆژیك واتە رووکردنە رووونی زمان، هەر لەوێشەوە
لە راستی تێگەیشتن لە لۆژیکی زمانەوە رێگای بۆ زۆر لە کێشە
فەلسەفییەکان دەدۆزێتەوە.. کەواتە فەلسەفە تیۆر بونیاد نانێت،

بەڵکو گوزارشت لە کارکردنی زمان بە شێوەیەکی روون دەکات.

فەلسەفە حاڵینەبوونە لە لۆژیکی زمان
تراکتاتەس تا ئەو پەڕەی ئەنتی ئەفلاتوون و ئەنتی فەلسەفەیە. دەستەواژەی فەلسەفە حاڵینەبوونە لە لۆژیکی زمان، خودی زمان بە کۆمەڵێك دەزە شیدەکاتەوە، بە دوای ئەو دەزە و نۆرم و راستیانەدا دەگەڕێت، کە پەیوەندییان بە فیکر و واقیع و لۆژیك هەیە. دوای تراکتاتەس لای فیتگنشتاین زمان فیکرە، هیچ زمانێك بێ فیکر بوونی نییە، بەڵام لە بیرمان نەچێت فیکر بەرهەمی ئازادییە، چونکە خەیاڵە رابەرایەتی دەکات! کاتێك فیتگنشتاین پێیوایە زمان فیکرەکانمان بەرجەستە دەکات، ئەوە بەو مانایەیە، کە زمان ئازادییمان دەنوێنێ.
فیتگنشتاین لە قۆناغی تراکتاتەسدا جەختی لە پەیوەندی زمان و جیهان دەکردەوە، بەڵام لە قۆناغی پاش تراکتاتەس جەخت لە خودی زمان دەکاتەوە، وەك دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی، کە پشت بە بەکارهێنانە جیاوازەکان دەبەستێت، هەر بەو مانایەش بیرەکەی عەقڵ و ئاگایی سەربەخۆ دەخاتە دەرەوەی زمانەوە. لە کتێبی (لێکۆڵینەوە فەلسەفییەکان)دا دەڵێت: زمان قسان دەکات و خۆی ڕۆناك دەکاتەوە، یان ئازادی خۆی دەخاتە روو، ئەوە ئێمە نین ئەو ئازادییە بە زمان دەبەخشین، چونکە ئازادی ئێمە بە تێگەیشتنی زماندا دەڕوات و تێگەیشتنی زمانیش هەر دەبێ بە زماندا بڕوات، هەر دەبێ زمان گوزارشتی لێبکات، هەر دەبێ زمان ڕۆناکی بکاتەوە…
لە رووی فەلسەفییەوە شیکارخوازان سێ ئاراستەیان هەیە: یەکەم: ئاراستەیەك کە هەوڵدەدات پراکتیزەکردنی چەمك و فیکرەکان بە شێوەی بەش بەش شیبکاتەوە… ئەوە ئەو ئاراستە دیالکتیکەیە کە سوکرات کاری لەسەر کردووە… دووەم: ئاراستەیەك کە مەعریفەکانی مرۆڤایەتی شیدەکاتەوە و دەیانباتەوە سەر کۆمەڵەی سادە و ڕەگەزی سەرەتاییەوە، وەك لای جۆن لوك (فیکر کاغەزێکی سپییە) و دیکارت (زانستەکان سروشتین- یان لەخۆیانەوە هەن)… سێیەم: ئاراستەیەك کە بە شیکردنەوەی ئەو دەستەواژانە هەڵدەسێ کە خاوەنی مەعریفەی جێگیرن (فەیلەسوفانی زانکۆی کمبردج- مۆر، راسل، فیتگنشتاین، پۆزەتیفزمە لۆژیکخوازەکان و قوتابخانەی ئۆکسفۆرد)…

زمان و روونکردنەوەی زمان
پەیوەستە فەلسەفە و لۆژیك راستی و ناڕاستی زمان و پەیوەندی زمان بە واقیعەوە دیاری بکات، وەك چۆن پەیوەستە فەلسەفە گرنگی بە گرامەری زمان بدات. فیتگنشتاین پرنسیبی هەکارئامەزانە ڕەتدەکاتەوە و پێیوایە ئێمە ناتوانین هیچ شتێك لە مەعریفەی شتێکی

دیکەوە بە دەست بهێنین، بە نموونە ناتوانین بڵێین بەیانی خێر هەڵدێت، بە هۆی ئەوەی بەردەوام هەڵدێت. هەموو هۆکارێك دەبێ پێداویستییەکی لۆژیکی لە پشتەوە هەبێت. بەمجۆرە فەلسەفەی فیتگنشتاین لە زمانەوە مشتومڕێکی هاوچەرخ و نەرم و نیان و تێگەیشتنێکی ناتەقلیدی لەبارەی زمانەوە خستەڕوو، زمانی ئازاد کرد لەو سنوورە تووندانەی کە فەلسەفەی کلاسیک و لۆژیکی فۆرماڵی بەسەریدا سەپاندبوو. زمانی وەک بوونێکی زیندوو و فرەچەشن و فرەجوڵە بە ژیانی مرۆڤەوە گرێدا.

فیتگنشتاین فەیلەسوفێکی ناوازە بوو، نەک تەنها لەبەر ئەوەی پەیوەندی نێوان زمان و جیهان پێناسە کردەتەوە، بەڵکو لەبەر ئەوەی تەحەدای ئەو بناغە فەلسەفیانەشی کرد کە زۆر بیرۆکەی تەقلیدی لەسەر بنیات نراون. لە قۆناغی یەکەمدا دیدێکی توووند و ئایدیاڵی زمانی وەک ڕەنگدانەوەی وردی واقیع خستەڕوو، بەڵام لە قۆناغی دووەمدا سنووورداربوونی ئەم دیدەی درک پێکرد و پەرەی بە دیدێکی نەرمتر و مرۆڤدۆستانەتر کرد، کە زمان لە ڕێگای فرەیەکەیەوە وەك کۆنتێکست و یارییە کۆمەڵایەتییەکان دەبینێ.

فیتگنشتاین فێری کردین کە فەلسەفە تەنها بەدواداچوون نییە بۆ ڕاستییەها، بەڵکو فەلسەفە دەتوانێ لە ڕێگای روونکردنەوەی زمانەوە یارمەتیمان بدات باشتر لە خۆمان و جیهانەکەمان بگەین.

وەك چۆن فەلسەفە بنیاتنانی تیۆرە نییە، بەڵکو هەڵوەشاندنەوەی ئاڵۆزییە فیکرییەکانە کە لە ئەنجامی خراپ بەکارهێنانی زمانەوە یە.

زیاتر لە حەفتا ساڵ بەسەر کۆچی دوایی فیتگنشتاین تێپەڕیووە، کەچی هێشتا کاریگەری فەلسەفەکەی لەسەر بوارەکانی وەک زمانەوانی، دەروونناسی، ئەنترۆپۆلۆژی، زانستی کۆمپیوتەر و تەنانەت توێژینەوەی ئایینی ماوەتەوە. لە کۆتاییدا فەلسەفەی فیتگنشتاین وەک شایەتحاڵێک دەمێنێتەوە بۆ توانای هزری مرۆڤ، بۆ گۆڕانکاری و نوێبوونەوە، بۆ پرسیارکردن لەوەی کە پێمان وایە دەزانین.

فیتگنشتاین ئاوێنەی سەردەمی خۆی بوو، بەڵام لە هەمان کاتدا سەردەمی خۆی تێپەڕاند و بوو بە هێمایەکی فیکری بۆ نەوەکانی داهاتوو.

هەولێر 31/1/2025